

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2000)

Ως προς τον τρόπο παρουσιάσεως του υλικού και τις αρχές που εφαρμόζονται κατά την επιλογή του παραπέμπεται ο αναγνώστης στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α'. Τιμητικοί κ.λπ. τόμοι

«Τιμητικόν αφιέρωμα εις Γεώργιον Σ. Γρατσεάν, Ιωάννην Θ. Παναγόπουλον και Παναγιώτην Χ. Ανδριόπουλον» είναι ο τίτλος του τόμου 33 (1998) της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* (771 σελ. [χωρίς ISBN]). Πολλές από τις περιεχόμενες μελέτες ενδιαφέρουν την επισκόπηση αυτή, επειδή αναφέρονται σε πηγές ή θεσμούς του κανονικού δικαίου της βυζαντινής περιόδου. Ειδικότερα: ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, «Η ευθύνη της εκκλησιαστικής ηγεσίας κατά τον ιερό Φώτιο» (σ. 155-169. – ELIE D. MOUTSOULAS, «Le sens de la Justice dans le 4e homélie aux Béatitudes de saint Grégoire de Nysse» (σ. 183-190). – ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, «Η πραγματική διαφορά πολιτικού γάμου και πορνείας και η φαινομενική διάσταση των θέσεων της Εκκλησίας» (σ. 213-226). Η μελέτη αυτή αποτελεί κατ' ουσίαν συνέχεια εκείνης που δημοσιεύθηκε υπό παρεμφερή τίτλο στις σελ. 219-228 του προηγούμενου τόμου της *Επετηρίδος* (βλ. επισκόπηση έτους 1999). – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Θεολογικές και θεσμικές προσεγγίσεις των Διδαχών του αγίου Κοσμά του Αιτωλού» (σ. 483-523), με θέσεις ως προς τις οργανωτικές δομές της Εκκλησίας. – ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ, «Οι Ευχές των Αποστολικών Διαταγών υπέρ των μετανοούντων: Προς μία διερεύνηση του τελετουργικού της Μετανοίας κατά τους τέσσερεις πρώτους αιώνες» (σ. 525-560), όπου γίνεται σύγκριση και με άλλα ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα της ίδιας εποχής (π.χ. Διδαχή). – π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Καινοδιαθηκικά και Βυζαντινά» (σ. 633-648). Από τις επί μέρους παραγράφους την επισκόπηση αυτή αφορούν η πρώτη με την επικεφαλίδα «Η σημασία της λ. "πορνεία"», με επισημάνσεις χρήσιμες για την ποινική αξιολόγηση πορνείας και μοιχείας στο κανονικό δίκαιο, και η τέταρτη, όπου εκδίδεται από τον κώδικα Κυριακού Αγίας Άννας (Αγίου Όρους) αριθμ. 22 «επιστολή Συμεών μητροπολίτου Ευχαΐτων προς Ιωάννην μοναχόν και έγκλειστον» (9ος-12ος αι.) με πολλές ανα-

φορές στα προβλήματα των «εγκλείστων» που απασχόλησαν και την Πενθέκτη Σύνοδο (καν. 41).

«*Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*» είναι ο τίτλος των τόμων που εκδόθηκαν προς τιμήν του διαπρεπούς συνταγματολόγου των δύο Νομικών Σχολών, αρχικώς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια του Πανεπιστημίου Αθηνών, του οποίου ο θάνατος το καλοκαίρι που πέρασε δημιούργησε ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Το έργο είχε επιδοθεί στον τιμώμενο σε επίσημη τελετή στις 17.5.2000. Στον τ. Γ' (Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας 1999), 829 σελ. [ISBN 960-15-0004-9] περιέχονται δύο μελέτες που αφορούν το βυζαντινό δίκαιο: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Αι σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας εις την Επαναγωγήν του νόμου “Βασιλείου και Λέοντος και Αλέξανδρου των παναγάθων και ειρηνοποιών βασιλέων”» (σ. 1-16, με γαλλική περίληψη). Η μελέτη, που αναφέρεται στο σύστημα ρυθμίσεως των σχέσεων αυτοκράτορα-πατριάρχη στην «Εισαγωγή (Επαναγωγή)», είχε πρωτοδημοσιευθεί στην *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 9 (1998) 9-15. – S. SPENTZAS, «Georgios Gemistos Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda» (σ. 233-239), με στοιχεία επί της δημοσιονομικής θεωρίας του φιλόσοφου του Μυστρά.

«*Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί*», τιτλοφορείται το «Τιμητικό αφιέρωμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλου», που εκδόθηκε από τον οίκο University Studio Press και το Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου (Θεσσαλονίκη 2000, 418 σελ. [ISBN 960-12-0826-7]). Τον τόμο που επιμελήθηκαν οι ΠΑΥΛΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ και ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΟΝΤΖΑΣ έχει προλογίσει ο ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ. Στην πραγματικότητα πρόκειται για πρακτικά συνεδρίου που έγινε για να εξαρθεί το έργο του Ν.Ι.Π. Στα περιεχόμενά του εντοπίζω τις εξής συμβολές σε σχέση με το αντικείμενο της επισκοπήσεως: ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Συνύπαρξη και αντιπαράθεση στις βαλκανικές κοινωνίες (17ος-19ος αιώνας)» (σ. 69-84), όπου ερευνάται, ανάμεσα στα άλλα, και το νομικό καθεστώς των σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών αυτών. – ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΑΚΟΥ, «Η συμβολή του καθηγητή Ν. Ι. Πανταζόπουλου στο γνωστικό πλαίσιο της ιστορίας του ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου» (σ. 109-115). – ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατία. Μία σημαντική προσφορά του Ν. Ι. Πανταζόπουλου στη νεότερη ελληνική ιστορία» (σ. 117-124), με ανάλυση των επί μέρους μορφών συσπειρώσεως. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος του Ν. Ι. Πανταζόπουλου 45 χρόνια μετά» (σ. 125-150), με νέα αξιολόγηση του συμπλήματος του 13ου αι.

βάσει της διδασκαλίας του Ν.Ι.Π. – ΣΑΒΒΑ ΣΠΕΝΤΖΑ, «Η οικονομική σκέψη απέναντι στην εργογραφία του Ν. Ι. Παντοζόπουλου» (σ. 183-217). Ο σ. εξετάζει οικονομία και κοινωνία στην ιστορία του δικαίου και των θεσμών με ιδιαίτερη προβολή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. – ΔΑΦΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Το όραμα της θεμελίωσης μίας αυτόφωνης νεοελληνικής νομικής επιστήμης στο έργο του Ν. Ι. Πανταζόπουλου» (σ. 219-230), με παρουσίαση των έργων του Ν.Ι.Π. – βεβαίως και όσων αναφέρονται ιδιαιτέρως στο αντικείμενο της επισκοπήσεως. – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Οι εκκλησιαστικοί αφορισμοί (17ος-18ος αι.). Πρακτική ενός παραδοσιακού θεσμού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία με βάση τα Α(ρχαία) Μ(εγάλων) Π(ρωτοπαπάδων) Κ(έρκυρας)» (σ. 285-295). – ΑΠΟΣΤ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Επισκόπηση της εξέλιξης της εφαρμογής του δικαίου που ίσχυσε στο θεσσαλικό χώρο και στη Δημητριάδα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή εποχή» (σ. 297-313). Λόγω του ειδικού αντικειμένου της μελέτης αυτής θα περίμενε κανείς καλύτερη ενημέρωση στην (όχι μόνο πρόσφατη, αλλά και παλαιότερη) βιβλιογραφία. – ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΑΝΗ, «Η Θεσσαλονίκη εστία πολιτικοκοινωνικών ζυμώσεων κατά την περίοδο 1261-1430 στο έργο του Ν. Ι. Πανταζόπουλου» (σ. 359-368), με συνοπτική έκθεση των προβλημάτων που παρουσίαζε η λειτουργία της έννομης τάξης. – Οι τίτλοι των συμβολών παρατίθενται πιο πάνω με βάση το πρόγραμμα του συνεδρίου, γιατί μέσα στον τόμο έχουν αλλοιωθεί από τους επιμελητές της εκδόσεως σε σημείο, ώστε συχνά γίνονται ακατάληπτοι ή παραπλανητικοί.

«ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ». *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*. [Byzantinisches Archiv, 19.] Πρόκειται για τον τόμο που επιμελήθηκαν οι GORDULA SCHOLZ και GEORGIOS MAKRIS προς τιμήν του διευθυντή της *Byzantinische Zeitschrift* Peter Schreiner και εκδόθηκε από τον οίκο K. G. Saur (München-Leipzig 2000) XII+434 σελ. [ISBN 3-598-77742-6]. Άμεσα ενδιαφέρει την ιστορία του βυζαντινού δικαίου μία ελληνική συμβολή: SPYROS N. TROIANOS, «Die Einweihung und Entweihung der Kirchengebäude nach orthodoxem Kirchenrecht» (σ. 382-394). Το θέμα αντιμετωπίζεται με βάση τις ρωμαϊκές νομικές πηγές, όπως αυτές εφαρμόστηκαν στη βυζαντινή πρακτική. Έμμεση σχέση με το δίκαιο έχει η μελέτη της CHRYSSEA A. MALTEZOU, «Contribution à l' étude de la société grecovenitienne: le cas des enfants trouvés» (σ. 193-199), γιατί, εκτός από την κοινωνική θέση, ερευνάται και το νομικό καθεστώς των φυσικών τέκνων στις βενετοκρατούμενες περιοχές.

Στον τόμο «*Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου*» (εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκ-

κουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, 620 σελ. [ISBN 960-15-0390-0]) επικρατούν, όπως είναι ευνόητο, οι νομικές μελέτες. Το Βυζάντιο αφορούν οι παρακάτω ελληνικής προελεύσεως συμβολές. SPYROS N. TROIANOS, «Die Gesetzgebung Leons VI. über die εποχαι und ihre Nachwirkung» (σ. 389-397). Αντικείμενο έχει η μελέτη τη ρύθμιση των «εποχών», δηλαδή παράκτιων αλιευτικών κατασκευών, που προέβλεπαν οι Νεαρές 56, 57, 102, 103 και 104 (βλ. στην επισκόπηση του προηγούμενου έτους την παρουσίαση της αρχικής σε περιορισμένη έκταση δημοσιεύσεως). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια» (σ. σ. 399-436). Από ιδεολογικές κυρίως σκέψεις ωθούμενοι δεν παρέλειπαν οι συντάκτες νομικών συλλογών ή συμπιλημάτων να ανατρέχουν και στη ρωμαϊκή «προϊστορία» των ρυθμίσεων. Αυτές τις αναδρομές, που συνήθως δεν διακρίνονται για την ακρίβειά τους, συσχετίζει και (με εξαντλητική παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας) παρουσιάζει ο σ. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Το έγκλημα καθοσίωσης κατά την περίοδο της βασιλείας των Αγγέλων (1185-1204)» (σ. 437-464). Συνεχίζοντας την έρευνά της για την καθοσίωση, ασχολείται η σ. με τα γεγονότα της εικοσαετίας πριν από την πρώτη άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.

«Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριο τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄» (εκδόσεις "Αρμός", Αθήνα 2000, μ΄ + 689 σελ. [ISBN 960-527-172-9]). Ο τόμος αυτός που εκδόθηκε από επιτροπή θεολόγων και νομικών λόγω της ειδικεύσεως του τιμωμένου στο Κανονικό Δίκαιο περιέχει μία μόνο μελέτη, αναφερόμενη στη χρονική περίοδο που κάλυπτε η παρούσα επισκόπηση: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ προς τους νεοχειροτονούμενους αρχιερείς» (σ. 455-468). Δημοσιεύεται ανέκδοτη επιστολή του Αθανασίου Α΄ (1289-1293, 1303-1309), στην οποία τίγονται πολλά θέματα κανονικού δικαίου που απασχολούσαν τη Μεγάλη Εκκλησία κατά τη μετάβαση από τον 13ο στον 14ο αιώνα.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων και κύκλων διαλέξεων

Με την ένδειξη Θεσσαλονίκη 1998 εκδόθηκαν τα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία»* (Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1993). Στις σ. 581-632 του τόμου Β΄ δημοσιεύεται η συμβολή των ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ και ΧΑΡΑΛ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Εκκλησιαστικά χειρόγραφα της Μονής του Τιμίου Προδρό-

μου Σερρών. Κώδικες, βρέβια, κατάστιχα, αντιγραφές επισήμων εγγράφων της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και η κατάσταση της Βιβλιοθήκης της Μονής, όπως εμφανίζεται σε ανέκδοτο κατάλογο των χειρογράφων και των εντύπων της». Με αφορμή τα χειρόγραφα της Μονής (και μάλιστα τα νομικά) που απόκεινται σήμερα στο Κέντρο Σλαβοβυζαντινών Ερευνών «Ιβάν Ντούιτσεφ» της Σόφιας έχουν γραφτεί πολλά τα τελευταία χρόνια για την παραπάνω Μονή και την κάποτε πολύ πλούσια βιβλιοθήκη της. Σημαντικές πληροφορίες για τους ερευνητές προσφέρει και το συγκεκριμένο δημοσίευμα.

Από 29 Νοεμβρίου έως και την 1η Δεκεμβρίου 1996 οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. διεθνές συνέδριο με θέμα «Ιερά Μονή Βατοπαιδίου. Ιστορία και τέχνη». Τα κείμενα των ανακοινώσεων σε αναθεωρημένη μορφή δημοσιεύθηκαν από το Ίδρυμα με επιμέλεια του ΠΑΡΙ ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗ υπό τον τίτλο του συνεδρίου (με τροποποιημένη μόνο την ορθογραφία του ονόματος της Μονής): *Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, Ιστορία και τέχνη*. [Αθωνικά Σύμμεικτα, 7.] (Αθήνα 1999, 254 σελ. [ISBN 960-371-009-1]). Τρεις ελληνικές συμβολές αφορούν το δίκαιο λόγω της ευρείας χρήσης δικαϊκών πηγών: ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗ, «Μονή Βατοπαιδίου. Τα προνόμια του ΙΑ' αιώνα» (σ. 15-22). – ΑΝΓΕΛΙΚΗ ΛΑΙΟΥ, «Economic Activities of Vatopedi in the Fourteenth Century» (σ. 55-72), με πίνακα σε παράρτημα (σ. 71-72), όπου γίνεται χρηματική αποτίμηση δύο «αδελφάτων». – ΛΕΝΟΥ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, «Η σερβική πολιτική των προνομίων» (σ. 81-86).

Ένα χρόνο πριν, το 1995, είχε οργανωθεί άλλο συνέδριο από το ίδιο Ινστιτούτο του Ε.Ι.Ε. με αντικείμενο επίσης το Άγιον Όρος. Τα πρακτικά με τίτλο «Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες» δημοσιεύθηκαν το 1997 στη σειρά «Αθωνικά Σύμμεικτα» με αριθμό 4 και παρουσιάστηκαν στην επισκόπηση του ίδιου έτους (1997), από δε τα περιεχόμενα μόνον η ανακοίνωση του ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ (σ. 89-98) με βάση ανάτυπο. Εκτός από αυτήν όμως και οι παρακάτω ανακοινώσεις κινούνται στον ευρύτερο χώρο του Δικαίου και ειδικότερα σε θέματα κυριότητας επί ακινήτων και σχετικών πηγών: ELIZABETH A. ZACHARIADOU, «Some Remarks about Dedications to Monasteries in the late 14th Century» (σ. 27-31). – VASSILIS DEMETRIADES, *Athonite Documents and the Ottoman Occupation* (σ. 41-67 με 16 απεικονίσεις εγγράφων). – NICOLAS ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Le temps des faux» (σ. 69-74), για τη δημιουργία πλαστών τίτλων κυριότητας. – ΚΡΙΤΩΝΟΣ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, «Παράδοσεις και πραγματικότητες στο Άγιον Όρος στα τέλη του ΙΕ' και στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα» (σ. 99-147 με 16 απεικονίσεις εγγράφων), όπου πολλές ανα-

φορές σε έγγραφα, γνήσια και πλαστά.— JOHN C. ALEXANDER (ALEXANDROPOULOS), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569» (σ. 149-200). Η σημαντική αυτή μελέτη, μέρος ευρύτερης έρευνας (με επίκεντρο εδώ τον Άθω), αναφέρεται στις νομικές ρυθμίσεις για τον έλεγχο του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των θρησκευτικών καθιδρυμάτων στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σελήμ Β' (1568/9), που έγιναν αντιληπτές στη νομολογιακή πρακτική ως δήμευση της μοναστηριακής περιουσίας, προκαλώντας οικονομική, αλλά και θεσμική κρίση. Μετά την εξαντλητική παράθεση της βιβλιογραφίας και τη νομική και οικονομική ερμηνεία των σχετικών ρυθμίσεων, παρουσιάζει ο σ. τα γεγονότα και τα νομικά κείμενα που οδήγησαν στη διευθέτηση της κρίσης, πρωτίστως ένα φερμάνι της 31 Ιανουαρίου 1569, γνωστό στην έρευνα από ελληνική απόδοση σε έγγραφο της Ι. Μ. Κουτλουμουσίου. Εντοπίζεται η αυθεντική μορφή του κειμένου σε κυρωμένο αντίγραφο (1613), καθώς και μία, προφανώς ηθελημένα παραποιημένη προς όφελος των Αθωνιτών, μορφή του οθωμανικού κειμένου (αρχείο Ι. Μ. Ξηροποτάμου). Σε παράρτημα εκδίδονται όλα τα παραπάνω κείμενα με αγγλική μετάφραση του πρωτοτύπου.

«Ο νεομάρτυς Θεόδωρος ο Βυζάντιος, πολιούχος Μυτιλήνης» είναι ο τίτλος επιστημονικού συνεδρίου, που οργάνωσε η Ιερά Μητρόπολη Μυτιλήνης στις 17-29 Φεβρουαρίου 1998. Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν με επιμέλεια του ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ στις εκδόσεις της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης με αριθμό 16 (Μυτιλήνη 2000, 562 σελ., χωρίς ISBN). Η μόνη συμβολή που ενδιαφέρει εδώ είναι του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Νομικά ζητήματα από τον βίο και την άθληση των νεομαρτύρων» (σ. 91-118), με επίκεντρο τον νομικό χαρακτήρα του μαρτυρίου τους ανάλογα με την εκάστοτε έννομη τάξη, τις ενδεχόμενες νομικές πλευρές της αθλήσεώς τους και της από άποψη κανονικού δικαίου προσκυνήσεως και τις νομικές συνέπειες της αγιοποίησεώς τους σε προσωπικό επίπεδο. Στα όρια του νομικού ενδιαφέροντος βρίσκεται, όπως μαρτυρεί ο τίτλος της, η μελέτη του ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Εξισλαμισμοί, κρυπτοχριστιανοί και νεομάρτυρες» (σ. 119-134), με χρονική αφετηρία της έρευνας τη βυζαντινή περίοδο.

Από τα Πρακτικά του Κ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (28-30 Μαΐου 1999) που δημοσιεύθηκαν από την Ελληνική Ιστορική Εταιρεία (Θεσσαλονίκη 2000, 324 σελ.) σημειώνουμε τη μελέτη του ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΥΖΙΑ, «Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις των Φαναριωτών Ηγεμόνων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (1711/1715-1821)» (σ. 47-59), λόγω των γνωστών βυζαντινών επι-

δράσεων.

Η Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από 24 έως 26 Σεπτεμβρίου 1999. Τα πρακτικά που περιλαμβάνουν εισηγήσεις, ερευνητικά προγράμματα και περιλήψεις των ανακοινώσεων εκδόθηκαν με επιμέλεια της ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ και ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (Αθήνα 2000, 224 σελ. [ISBN 960-8468-41-8]). Το Δίκαιο ενδιαφέρει η εισήγηση του ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο» (σ. 57-61). Από τις περιλήψεις των ανακοινώσεων περιορίζομαι να αναφέρω τις παρακάτω που νομίζω ότι άμεσα ή έμμεσα έχουν νομικό ενδιαφέρον: ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Η ρητορική ως εγχειρίδιο πολιτικής αγωγής στον Ιωσήφ Ρακενδύτη» (σ. 156-158).— ΧΑΡΑΛ. ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου "Υποθήκαι βασιλικής αγωγής"» (σ. 159-162).— ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΜΠΙΑ, «Η Νεαρά σχετικά με τους δυνατούς, Döl. Reg. 628, και το "βυζαντινό αγροτικό ζήτημα"» (σ. 181-183).— ΓΕΩΡΓΙΑΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Τρία "δυναστικά" νομισματικά πορτραίτα του 10ου αι.» (σ. 191-193).— ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΙΑΚΟΥΜΗ, «Το νομικό πλαίσιο της ναοδομικής δραστηριότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι τις μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ και η επιρροή του στη διαμόρφωση της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής» (σ. 218-221).

Επίσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τις ίδιες περίπου μέρες, όπως η πιο πάνω Συνάντηση, πραγματοποιήθηκε το 14ο Συνέδριο της «Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών» (20 έως 26 Σεπτεμβρίου 1999) με γενικό θέμα «Η γυναίκα στο Κανονικό Δίκαιο των Ανατολικών Εκκλησιών». Τα πρακτικά επιμελήθηκε η διοίκηση της Εταιρείας στη Βιέννη και εκδόθηκαν ως τόμος 16 του περιοδικού «KANON» υπό τον τίτλο «Mutter, Nonne, Diakonin. Frauenbilder im Recht der Ostkirchen» από τον εκδοτικό οίκο Roman Kovar (Engling 2000, XV+326 σελ. [ISBN 3-925845-89-5]). Για την επισκόπηση ενδιαφέρον έχουν οι εξής ελληνικές εισηγήσεις. ANGELIKI E. LAIOU, «The Evolution of the Status of Women in Marriage and Family Law» (σ. 71-86). Είναι φυσικό, υπό τον τίτλο αυτόν να αφιερώνεται το κύριο μέρος του κειμένου στις πηγές, άμεσες και έμμεσες, του βυζαντινού δικαίου.— Το ίδιο ακριβώς μπορεί να παρατηρήσει κανείς και για της εισήγηση του ΙΟΑΝΝΙΣ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΙΣ, «Die Rechtsstellung monastisch lebender Frauen unter besonderer Berücksichtigung der Unterschiede zwischen Nonnen und Mönchen» (σ. 131-143), όπου, βεβαίως, υπερισχύουν οι πηγές του κανονικού δικαίου.— Αποκλειστικώς και μόνο στις τελευταίες αυτές στηρίζεται ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. THEODOROU, «Weibliche

Kleriker aus orthodoxer Sicht unter besonderer Berücksichtigung der Empfehlungen der panorthodoxen Theologenkonferenz von 1988» (σ. 190-212), για να ερευνήσει το εξαιρετικά ευαίσθητο ζήτημα της αναβιώσεως, μέσα στα πλαίσια του βυζαντινού κανονικού δικαίου, του θεσμού των διακονισσών.– Με σημερινές ρυθμίσεις του αγιορειτικού καθεστώτος ασχολείται κατά βάση ο CHARALAMBOS K. PASTATHIS, «The Enclosure of Mount Athos in the Framework of Gender Discrimination» (σ. 265-281), χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποφύγει την αναδρομή σε βυζαντινές διατάξεις.

Στο πλαίσιο των ΛΔ΄ Δημητρίων οργανώθηκε από 21 έως 23 Οκτωβρίου 1999 στην Ι. Μονή Βλατάδων το ΙΓ΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο με τίτλο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη» και αντικείμενο «Η επαρχιακή μητροπολιτική σύνοδος Θεσσαλονίκης». Τα πρακτικά εκδόθηκαν, όπως και των προηγούμενων συναφών συναντήσεων, από τον Δήμο Θεσσαλονίκης (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, 220 σελ. [ISBN 960-12-0890-9]). Νομικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξής εισηγήσεις: ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΔΗ, «Η Επαρχιακή ή Μητροπολιτική Σύνοδος εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον (Με εισαγωγικά περί του συνοδικού θεσμού καθόλου)» (σ. 41-62).– ΕΥΑΝΘΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ή ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, «Ο ηγετικός ρόλος της Εκκλησίας Θεσσαλονίκης στο Ιλλυρικό κατά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες» (σ. 113-121), ως προς την κανονική θέση του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης μεταξύ Ανατολής και Δύσης.– ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΑΚΟΥ, «Η δικονομική εφαρμογή του δικαίου του γάμου υπό της επαρχιακής μητροπολιτικής συνόδου Θεσσαλονίκης κατά την οθωμανική περίοδο» (σ. 123-126).– ΣΟΦΙΑΣ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Συλλογή Θεσσαλονίκης» (σ. 153-166). Η σ. ασχολείται με τον ανταγωνισμό Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως ως προς την εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί του Ανατολικού Ιλλυρικού με βάση μία συλλογή αυτοκρατορικών και παπικών εγγράφων από τον 4ο και 5ο αιώνα.

«DIGESTA» είναι η ονομασία που δόθηκε στο νεαρό Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Νομικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Το 3ο τεύχος (θερινό εξάμηνο 2000) έχει ως περιεχόμενο «Μελέτες Ιστορίας του Δικαίου» που αποτελούν άτυπα πρακτικά των τριών πρώτων συναντήσεων των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου στη Κομοτηνή κατά τα έτη 1997, 1998 και 1999 (VII+119 σελ., Έκδοση: Δίκαιο και Οικονομία - Π. Ν. Σάκουλας [ISSN: 1108-717 X]). Την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι παρακάτω μελέτες: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μαγεία και Διάβολος από τη Ρώμη στο Βυζάντιο» (σ. 1-33). Πρόκειται για την ανεπτυγμένη μορφή έρευνας, της οποίας περιληπτική διατύ-

πωση δημοσιεύθηκε υπό τον ίδιο σχεδόν τίτλο στο περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες» τον περασμένο χρόνο (βλ. επισκόπηση του έτους 1999), με ευρύτετη αναφορά σε πηγές του δικαίου.– ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Ο υπολογισμός της αξίας των ακινήτων στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 14ου αιώνα» (σ. 34-44). Η σ. στηρίζεται σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου επί της εποχής του Ματθαίου Α', όπου αναλύονται τα κριτήρια της εκτιμήσεως της αξίας των ακινήτων, κυρίως κατά την επίλυση διαφορών από συμβάσεις αγοραπωλησίας. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση δυτικών επιδράσεων στην πρακτική των οικονομικών σχέσεων.– ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «... πολιτικόν νόμον αίφνης προκύπτοντα εις φως εξ αρχαιολογικής ανασκαφής εν τοις βυζαντινοίς χειρογράφοις». Μνήμη Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου (1912-1998) (σ. 64-102). Παρουσιάζοντας με τη γνωστή γλαφυρότητα της γραφίδας του ο σ. όσες «θεωρίες με εντελώς διαφορετικές αφετηρίες συνέκλιναν για να οδηγήσουν τελικά στην, εκ τν πραγμάτων εφαρμογή στην Ελλάδα ως "ρωμαϊκού" δικαίου, εν ονόματι αλλ' ερήμην της Εξαβίβλου, κατ' ουσίαν του Pandektenrecht», τις συνδέει με τις λύσεις που η θεωρία της Ιστορίας του Δικαίου προσέφερε στην πρακτική για την αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων, μέχρι και αυτές τις παραμονές της εισαγωγής του Αστικού Κώδικα. Εκεί βρίσκει ευκαιρία να εξάρει τη συμβολή του δασκάλου, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένη η μελέτη.

Στο πλαίσιο των ειδικών μορφωτικών εκδηλώσεων υπό τον γενικό τίτλο «Επιστήμη κοινωνία», οργάνωσε την άνοιξη του 1998 το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών κύκλο διαλέξεων με θέμα «Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις». Τα σχετικά κείμενα εκδόθηκαν το έτος 2000 (256 σελ. [ISBN 960-7998-04-9]). Από το πλούσιο υλικό του τόμου την επισκόπηση ενδιαφέρει η ομιλία του ΠΑΡΙ ΚΟΝΟΡΤΑ, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος – αρχές 20ού αιώνα)» (σ. 169-195). Πρόκειται για συνδυασμό ιστορίας των θεσμών και πολιτικής επιστήμης με στόχο την παρουσίαση της γένεσης και εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας στον βαλκανικό χώρο.

Δύο χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 2000, οργάνωσε το παραπάνω Ίδρυμα μέσα στο πλαίσιο των ίδιων εκδηλώσεων άλλο κύκλο διαλέξεων με θέμα «Οι συλλογικοί φόβοι στην Ιστορία». Τα κείμενα των ομιλιών εκδόθηκαν το ίδιο έτος (110 σελ. [ISBN 960-7998-07-3]). Λόγω της φύσης του θέματος ολόκληρο το τεύχος έχει σχέση με το Δίκαιο. Η σχέση αυτή είναι όμως αμεσότερη σε δύο περιπτώσεις: ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ: «Οι μεταφυσικοί φόβοι και η διαχείρισή τους: αφορισμένοι - βρυνόλακες» (σ. 13-33, με 3 πίνακες εγγράφων αφορι-

σμών). Στο επίκεντρο βρίσκονται οι αφορισμοί, με τους οποίους έχει πολύ ασχοληθεί η σ. (βλ. επισκόπηση έτους 1998 σ. 435). Παρ' όλη την κατά καιρούς χρησιμοποίησή τους για την επίτευξη διαφόρων στόχων, δεν μπορεί να αγνοηθεί ο βασικός χαρακτήρας τους ως εκκλησιαστικής ποιητής.— ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο φόβος της τιμωρίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική» (σ. 93-110, με 32 εικόνες). Ένας νομικός θα είχε διατυπώσει διαφορετικά τον τίτλο αυτής της αξιόλογης παρουσίασης: «Η αγιογραφία στην υπηρεσία της γενικής προλήψεως». Όλες οι απεικονίσεις που η σ. με επιμέλεια συγκέντρωσε και σχολιάζει αποτελούν ουσιαστικά έναν πρόχειρο ποινικό κώδικα. Πρέπει, νομίζω, να επανέλθω στην πρότασή μου, ότι αφού στις πηγές του δικαίου περιλαμβάνονται και τα κάθε μορφής έργα τέχνης, επιβάλλεται κάποια στιγμή – επί τέλους! – να ερευνηθεί συστηματικά σε συνεργασία ιστορικών του Δικαίου και της Τέχνης το αντικείμενο αυτό.

Επαναλαμβάνεται για την αποφυγή παρανοήσεων, ότι και ο τόμος *Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί* (βλ. πιο πάνω) είναι μεν τιμητικός, αλλά αποτελεί στην πραγματικότητα τα πρακτικά ενός συνεδρίου.

Γ'. Περιοδικές εκδόσεις

Από τον τόμο 12 (1998) των *Συμμείκτων* του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών προσεγγίζουν νομικά αντικείμενα οι μελέτες του ΓΙΑΝΝΗ ΣΜΥΡΝΑΚΗ, «Κοινωνικές ιεραρχίες στα κείμενα του Πλήθωνα και τα πρότυπά του» (σ. 215-235, με αγγλ. περίληψη) και του ΚΡΙΤΩΝΑ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, «Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και η περίπτωση του Γενναδίου Σερρών» (σ. 271-317, με αγγλ. περίληψη).

Στον τόμο 22 (1999) *Του Εράνιστή* επισημαίνω τρία δημοσιεύματα του ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ. Το πρώτο φέρει την επικεφαλίδα «Γύρω από τη διαθήκη της Λωξάνδρας Μαυροκορδάτου (+ 1684). Νομικά και Φαναριώτικα» (σ. 29-43). Εκεί, με αφετηρία τη συνεισφορά προίκας σε κληρονομική διαφορά, παρουσιάζει ο σ. την πάλη βυζαντινού και οθωμανικού δικαίου, πίσω από την οποία όχι σπάνια κρύβονταν αντιθέσεις προσώπων ή κοινωνικών ομάδων. Το δεύτερο τιτλοφορείται «Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μία μετάφραση που λανθάνει» (σ. 108-116). Πρόκειται για τη μετάφραση του «Πνεύματος των νόμων» του Μοντεσκιέ, την οποία, κατά τη μαρτυρία του, είχε σχεδόν έτοιμη ο Ρήγας το 1790· το κείμενο όμως δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμε-

ρα. Αναλύοντας ο σ. τις πολιτικές αναζητήσεις του Ρήγα και τα ιδεολογικά του διλήμματα, δημιουργεί στον αναγνώστη την υποψία, ότι ενδεχομένως η μετάφραση αυτή να μην ολοκληρώθηκε (σκόπιμα;) ποτέ. Στο τρίτο δημοσίευμα με τίτλο «Το πρωτότυπο του "περί της των συμβουλιών ματαιότητος"» (σ. 251-252) αποκαλύπτει ο σ., ότι το ζητούμενο πρωτότυπο ήταν το έργο του Πολωνού Stanislaw Herakliusz Lubomirski (1642-1702) «De vanitate consiliorum etc.». Η μετάφραση αυτού του πονήματος που ο Δημήτριος Νοταράς εξεπόνησε το 1715 μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των «φαναριώτικων εγχειριδίων πολιτειολογίας και πολιτικής», όπως ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ έχει ήδη επισημάνει στον τόμο 21 (1997) του ίδιου περιοδικού (= Μνήμη Λέναδρου Βρανούση) σε μελέτη του υπό τον τίτλο «"Περί της των συμβουλιών ματαιότητος". Ένα ακόμη φαναριώτικο εγχειρίδιο Πολιτικής» (σ. 31-42).

Στον διπλό τόμο 10-11 του «Βυζαντινού Δόμου» (1999-2000) έχουν περιληφθεί: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΑΜΑΣΚΟΥ, «Συμβολή στη μελέτη του μοναχισμού στο Βυζάντιο» (σ. 289-329, με αγγλ. περίληψη). Εδώ ενδιαφέρει το μέρος που αφορά την οργάνωση του μοναχικού βίου και τη σχέση με την επίσημη Εκκλησία. – ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, «Η εξέλιξη της βιβλιογραφίας για τον Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα κατά το διάστημα 1993-1999» (σ. 343-348).

Στα πρακτικά (*Comptes rendus*) των συνεδριάσεων Απριλίου-Ιουνίου 1999 της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres περιέχεται η μελέτη της ANGELIKI LAIOU, «"Nummus parit nummos": L' usurier, le juriste et le philosophe à Byzance» (σ. 583-604). Από πλευράς ιστορίας δικαίου ενδιαφέρει η πρακτική και θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος της τοκοληψίας.

Από τα *Σύμμεικτα* 13 (1999) του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ξεχωρίζω τις παρακάτω μελέτες: ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ και ΕΙΡΗΝΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ, «Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056)» (σ. 49-67, με γαλλ. περίληψη), όπου εξάιρεται η αντιμετώπιση από τον λαό γυναικών φορέων εξουσίας με βάση τις κρατούσες στη δομή του κράτους αρχές νομιμότητας. – ΠΑΡΙ ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗ, «Για μιαν αγοραπωλησία στη Σμύρνη» (σ. 167-176, με γαλλ. περίληψη). Πρόκειται για έγγραφο του 1208 από τον φάκελο της μονής της Λεμβιώτισσας και εξετάζονται κυρίως θέματα προσωπογραφικά, αλλά δεν μπορεί να αγνοηθεί και το στοιχείο της δικαιοπραξίας. – DEMETRIOS KYRITSES, «The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium» (σ. 230-245, με ελλην. περίληψη), όπου ρευνώνεται διατάξεις σχετικά με την ιδιοκτησία αγροτικών εκτάσεων σε χρυσόβουλλα της ύστερης βυζα-

ντινής περιόδου υπέρ των κατοίκων ορισμένων πόλεων. Στις απαλλαγές που περιέχονται διαβλέπει ο σ. μία αμφίδρομη συμβατική σχέση μεταξύ των κατοίκων και του κράτους με επιπτώσεις στον τρόπο μεταβίβασης των ακινήτων αυτών.

Με τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας ασχολείται η DIMITRA KARAMBOULA, *Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber* (Politikos – Philosophos – Nomothetes), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 50 (2000) 5-50. Η σ. περιορίζεται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, παραθέτοντας τις αρχές που εκφράζονται μέσα στα νομοθετικά κείμενα – κυρίως του Ιουστινιανού – πλαισιωμένες από παραθέματα με τις θέσεις των βασικών εκπροσώπων πολιτειολογίας και πολιτικής φιλοσοφίας της εποχής εκείνης.

Στον τελευταίο τόμο 58 (2000) της *Revue des études byzantines* δημοσιεύεται το άρθρο της ANGELIKI LAIOU, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle» (σ. 97-122). Πρόκειται για σημαντική συμβολή στη μελέτη του δημοσιονομικού δικαίου μίας εποχής με πολλές αντιφάσεις, μέσα από τις οποίες προσπαθούσε η κρατική διοίκηση να εξασφαλίσει τις αναγκαίες ισορροπίες για την επιβίωσή της.

Στη *Revue française d'anthropologie "L'Homme"* 154-155 (avril/septembre 2000) στο πλαίσιο του γενικότερου θέματος «Question de parenté» δημοσίευσε ο CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Législation et stratégies matrimoniales. Parenté et empêchements de mariage dans le droit byzantin» (σ. 677-696, με αγγλ. περίληψη), προσφέροντας μία γενική εικόνα του δικαίου των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο.

Έναν σημαντικό χώρο καλύπτει η «Εταιρεία έρευνας των σχέσεων του μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση». Στο περιοδικό της *‘Εφα και ‘Εσπέρια*, του οποίου κυκλοφορήθηκε ο τέταρτος τόμος (1999-2000) εντοπίζουμε δύο μελέτες δημοσιονομικού ενδιαφέροντος: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ, «Η αग्αρεία στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» (σ. 133-174, με αγγλ. περίληψη), όπου ο σ. εκδίδει έγγραφα των 16ου-18ου αιώνων, και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ, «Οι αστικές κοινότητες και οι αग्αρείες του δημοσίου στη Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο» (σ. 243-281, με ιταλ. περίληψη).

Γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον προκαλεί το άρθρο του Χ.Ε. ΜΑΡΑΒΕΛΙΑ, «Περί ποινης γλωσσολογικά» στα *Ποινικά Χρονικά* 50 (2000) 774-780, μολοντί στο Βυζάντιο είναι αφιερωμένο ένα πολύ μικρό μέρος του.

«(Αυτο)κριτική ερμηνεία της καταστροφής παγανιστών ιερών από χριστιαν-

νούς», είναι ο τίτλος μελέτης του ΘΑΝΑΣΗ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ στη *Σύναξη* 69 (1999) 49-65, όπου, όπως είναι ευνόητο, έχει συγκεντρώσει ο σ. πολλές πηγές του δικαίου. Θέματα κανονικού δικαίου θίγονται στη μελέτη του ΙΔΙΟΥ, «Ορθόδοξη θεολογία και κοινωνική δικαιοσύνη. Ένα διάγραμμα», *Νέα Κοινωνιολογία* 30 (2000) 57-63.

Στο θέμα Κράτος και Εκκλησία είναι αφιερωμένο το τεύχος 15 (Μάιος 1999) της περιοδικής έκδοσης του Θεολογικού Συνδέσμου «Καθ' οδόν». Την επισκόπηση ενδιαφέρει μόνο η συμβολή της ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, «Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας στο Βυζάντιο και η επίδρασή τους στον καθορισμό της πολιτικής ιδεολογίας της εποχής» (σ. 77-85). Μία ακόμη μελέτη για ένα πολυσυζητημένο θέμα που δεν προσθέτει όμως τίποτε νέο.

Στα *Επτανησιακά Φύλλα* 20 (2000) διαβάζουμε τη μελέτη του ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «οικονόμος-ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, κονόμος-ΚΟΝΟΜΟΣ και τα συναφή λεξιλογικά και σημασιολογικά» (σ. 797-814), όπου βέβαια γίνεται αναφορά και στις βυζαντινές κανονικές πηγές (χωρίς όμως μνεία της πρόσφατης βιβλιογραφίας).

Στον *Ελληνορθόδοξο Βυζαντινό Πολιτισμό* τ. Β' τεύχ. 3 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000) 22-26 επανέρχεται η ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ή ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ στις εκκλησιαστικές σχέσεις Ανατολής και Δύσης με τη μελέτη «Ιλλυρικό και Α' Ιουστινιανή», κάνοντας συχνή αναφορά στην αυτοκρατορική νομοθεσία των πρώτων αιώνων.

Τα «*Ιστορικά*» που, όπως γνωρίζουμε, συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» είχαν στις 27 Ιουλίου 2000 ως γενικό θέμα «Ιουστινιανός Α': ένας πραγματικός αυτοκράτορας». Την παρούσα επισκόπηση ενδιαφέρει άμεσα η συμβολή του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το δίκαιο επί Ιουστινιανού Α'» (σ. 17-21). Έμμεσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή του ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΤΓΗ, «Η εποχή του Ιουστινιανού» (σ. 40-45) που αφορά τις πηγές, επειδή αυτές τροφοδοτούν και τη νομική φιλολογία. Στις 28 Σεπτεμβρίου 2000 είχαν τα «*Ιστορικά*» ως θέμα «Βυζάντιο. Ο κρίσιμος 11ος αιώνας». Επισημαίνω από το τεύχος αυτός τις παρακάτω συμβολές: ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΤΓΗ, «Η κοινωνία, το Κράτος και η Εκκλησία» (σ. 6-12). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο» (σ. 18-23). – ΜΑΡΘΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού» (σ. 26-33). «Οι πατέρες της Ιστορίας» ήταν ο τίτλος των «*Ιστορικών*» της 19 Οκτωβρίου 2000. Από τα άρθρα που αφορούν τη βυζαντινή περίοδο περιορίζομαι στα εξής: ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΩΓΡΑΦΙΔΗ, «Ο Αυγουστίνος και ο υπαρκτός χριστιανι-

σμός» (σ. 60-65), όπου γίνεται εκτενής λόγος για τη συγγραφή «Περί της πολιτείας του Θεού κατά των εθνικών», έναν συνδυασμό ιστορικού έργου και εγχειριδίου πολιτικής επιστήμης. – ΣΠΥΡΟΥ ΒΡΥΩΝΗ, «Ο βυζαντινός ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης» (σ. 74-81). Ο ιστορικός αυτός που υπήρξε και ανώτατος δικαστής είναι εξίσου γνωστός και για το νομικό έργο του. Αλλά και στην «Ιστορία» του δεν παραλείπει να προβάλλει θέματα δικαίου. – ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, «Ο Μιχαήλ Ψελλός της μεροληψίας» (σ. 82-85). Πρόκειται προσωπικότητα των γραμμάτων του 11ου αιώνα, που καλλιέργησε τη νομική επιστήμη παράλληλα προς τη φιλοσοφία και την ιστορία.

Το ένθετο τεύχος «Επτά ημέρες» της εφημερίδας «Η Καθημερινή» της 31 Δεκεμβρίου 2000 υπό τον γενικό τίτλο «Ιανουάριος» περιέλαβε δύο άρθρα του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Καλένδες και νομηνίες» (σ. 6-7), ως προς τη νομική σημασία της πρωτοχρονιάς και πρωτομηνιάς, και «Οι Τρεις Ιεράρχες» (σ. 30-32), για το νομικό έργο τους.

Δ' Αυτοτελή δημοσιεύματα

Παραλείφθηκε προ τριετίας (λόγω, δυστυχώς, της πάντοτε καθυστερημένης ενημερώσεως για τις εκδόσεις που πραγματοποιούνται σε επαρχιακές πόλεις) η αναγγελία του βιβλίου ΔΗΜΗΤΡΗ ΣΙΑΤΡΑ, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την τουρκοκρατία*, Βόλος (Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων) 1997, 227 σελ. Ο σ. παρουσιάζει το καθεστώς απονομής της δικαιοσύνης στα χρόνια της δουλείας γενικώς, ειδικότερα δε από τα δικαστήρια των κοινοτήτων (κυρίως των νησιωτικών), των οποίων περιγράφει τα γενικά χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια ερευνά με λεπτομέρεια το εφαρμοζόμενο δικονομικό και ουσιαστικό δίκαιο, τόσο στον τομέα του ιδιωτικού όσο και του ποινικού δικαίου. Σε παράρτημα (σ. 175-210) δημοσιεύονται 30 ανέκδοτα έγγραφα και η αξιολογη μελέτη συμπληρώνεται με ευρετήρια ονομάτων, όρων, πραγμάτων κ.λπ.

Στη σειρά «Αθωνικά Σύμμεικτα» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. δημοσιεύθηκε με αριθμό 6 το βιβλίο της ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Η Διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927). Σύντομη ιστορική επισκόπηση*, Αθήνα 1999 (163 σελ. [ISBN 960-371-007-5]). Η σ., άριστη γνώστης των αγιορειτικών θεσμών, εκθέτει στο βιβλίο αυτό τη διοικητική δομή της μοναχικής πολιτείας στη μεταβυζαντινή περίοδο. Σε παράρτημα (σ. 57-152) εκδίδονται έγγραφα των ετών 1498-1783, καθώς και περίληψη τυπικού του 1810, συμπληρω-

μένα με τις προεργασίες των ρυθμίσεων για την ένταξη στην ελληνική έννομη τάξη).

Στη σειρά «Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη» των εκδόσεων Αντ. Ν. Σάκκουλα ανατυπώθηκε με αριθμό 32 και με πρόλογο της ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ το έργο του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1942, 402 σελ. Η ανατύπωση έγινε το 2000 [ISBN 960-15-0327-7]. Πρόκειται για πραγματικά κλασικό βοήθημα (ακόμη και για θεσμούς του βυζαντινού δικαίου) που χαρακτηρίζεται από τη (γνωστή σε εμάς τους παλαιότερους) γλαφυρότητα και σαφήνεια της διδασκαλίας του Α.Λ.

ΧΡΙΣΤΟΥ Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο «αναγεννησιακός Έλληνας» στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου*. [Studien zur Byzantinischen und Nachbyzantinischen Griechischen Geschichte, 13.] Αθήνα (Δημιουργία) 1999, 95 σελ. Το τέταρτο κεφάλαιο του μικρού βιβλίου είναι αφιερωμένο στους «Νόμους».

Ανάμεσα στη νομική επιστήμη και στη γλωσσολογία κινείται το μικρό δημοσίευμα του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) 2000, 119 σελ. [ISBN 960-15-0354-4].

Από τον χώρο του Κανονικού Δικαίου, όπου βεβαίως γίνεται χρήση και όλων των πηγών του επιστημονικού αυτού κλάδου, των οποίων η γένεση εμπίπτει στα γνωστά χρονικά όρια της βυζαντινής ιστορίας, αναφέρουμε δύο αυτοτελείς εκδόσεις: ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν Δίκαιον*, 3η έκδ., Αθήνα (Εκδόσεις Γρηγόρη) 2000, 300 σελ. [ISBN 960-333-251-8]. – Του ΙΔΙΟΥ, *Η μνημόνευση του ονόματος του «Πρώτου»*, Αθήνα (Εκδόσεις «Επτάλοφος») 2000, 78 σελ. [ISBN 960-8144-07-8].

Όσους ασχολούνται ειδικότερα με τα κείμενα των πηγών του Κανονικού Δικαίου ενδιαφέρουν δύο εκδόσεις. Από την Αποστολική Διακονία ανατυπώθηκε η γνωστή συλλογή του αείμνηστου καθηγητή ΑΜΙΛΚΑ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Οι Ιεροί Κανόνες*, 3η έκδ., Αθήνα 1997, 671 σελ. [ISBN 960-315-302-8]. – Από την Αδελφότητα Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ναυπάκτου ιδρύθηκε η σειρά «Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος». Ο πρώτος τόμος φέρει τον τίτλο *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου. Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αιώνας) και έχει καταρτισθεί από τον Αρχιμ. ΙΕΡΩΝΥΜΟ ΔΕΛΗΜΑΡΗ*, Ναύπακτος 2000, 497 σελ. [ISBN 960-86639-0-3]. Το έργο του Ιωάννου Αποκαύκου διασώζει αποφάσεις

του μητροπολιτικού δικαστηρίου Ναυπάκτου και μαζί με τις αποφάσεις του Δημητρίου Χωματιανού (ή Χωματηνού) παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τη διαπίστωση της δικαστηριακής πρακτικής του 13ου αιώνα. Δυστυχώς, του Ιωάννου Αποκαύκου οι αποφάσεις έχουν εκδοθεί από πολλούς ερευνητές σε διάφορα χρονικά διαστήματα και δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες. Η επιστημονική κοινότητα με ανυπομονησία περιμένει τη συνολική έκδοση που έχει υποσχεθεί ο συνάδελφος ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ. Η παραπάνω έκδοση της Ναυπάκτου είναι μία ευπρόσδεκτη προσωρινή λύση. Τα κείμενα, στα οποία περιλαμβάνονται και όσα δεν αφορούν άμεσα το δίκαιο (π.χ. επιγράμματα), δεν εκδίδονται εκ νέου, αλλά ανατυπώνονται (κάποτε με τα αναπόφευκτα τυπογραφικά λάθη) από τις παλαιές εκδόσεις. Θα μπορούσε να έχει προστεθεί και η βιβλιογραφία των τελευταίων 14 ετών, που δεν περιέχεται στην παραπεμπόμενη (σ. 494) διατριβή.

Στη μεταβυζαντινή περίοδο ανήκει η έρευνα που διεξήγαγε στην Κεφαλονιά η ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, με προϊόν τη μονογραφία υπό τον τίτλο *Η Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού, Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 1999, 455 σελ. [ISBN 960-12-0774-0]*. Εκτός από θέματα που έμμεσα προσεγγίζουν το δίκαιο (π.χ. η δομή της διοίκησης και τα δημόσια οικονομικά), περιλαμβάνει το βιβλίο και κεφάλαια που άμεσα το αφορούν, όπως η απονομή της δικαιοσύνης.

Μετά από εργασία και προσπάθειες πολλών ετών δημοσίευσε ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ σε τρεις τόμους το κείμενο της «*Βακτηρίας Αρχιερέων*» στις εκδόσεις Π. Πουρναρά (Θεσσαλονίκη 2000, XXIII+1740 σελ. [ISBN 960-242-202-5 / 960-242-210-6 / 960-242-222-X ή, το όλο έργο, 960-242-203-3]). Πρόκειται για τη γνωστή νομοκανονική συλλογή που συνέθεσε το 1645 ο αρχιμανδρίτης και επίτροπος Ιωαννίνων Ιάκωβος, έχοντας ως πρότυπο τη δομή του «*Συντάγματος κατά στοιχείον*» του Ματθαίου Βλάσταρη. Με τη δημοσίευση αυτή ικανοποιείται ένα από τα σημαντικότερα desiderata της έρευνας των πηγών όχι μόνο του κανονικού, αλλά του καθόλου δικαίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Η έκδοση στηρίχθηκε στον κώδικα με αριθμό 301 της «*Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*», που ο εκδότης θεώρησε ως το αρχαιότερο και πληρέστερο από τα διαθέσιμα χειρόγραφα. Το κείμενο των 1624 κεφαλαίων του έργου, που είναι διαρθρωμένα κατά αλφαβητική τάξη μέσα στο πλαίσιο των 24 γραμμάτων, συνοδεύει κριτικό υπόμνημα με τις *variae lectiones* άλλων χειρογράφων που ο εκδότης έλαβε υπόψη.

Πηγές περιέχει και η επόμενη δημοσίευση: *Σπηλιανής Αρχείον. Ανέκδοτα έγγραφα (1718-1950) της Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου*, τόμος

Α΄: 1718-1909, τόμος Β΄: 1910-1950. Πρόκειται για έκδοση της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών (Αθήνα 1999, 1505 σελ. [χωρίς ISBN]) που επιμελήθηκαν οι ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΚΕΝΤΡΗΣ και ΚΩΣΤΑΣ Ι. ΠΑΤΟΥΡΗΣ. Το έργο φέρνει στη δημοσιότητα όλο το σωζόμενο – φαίνεται ότι κατά καιρούς σημειώθηκαν σημαντικές απώλειες – αρχείο της παραπάνω Ιεράς Μονής που από αιώνες αποτελεί το κέντρο της θρησκευτικής και εν μέρει κοινωνικής ζωής της Νισύρου. Το αρχειακό αυτό υλικό περιλαμβάνει σήμερα 1081 έγγραφα διαφόρου περιεχομένου, των οποίων δημοσιεύονται οι (πολύ επιμελημένες) φωτογραφίες, χωρίς όμως μεταγραφή του κειμένου τους. Η λύση αυτή, που ασφαλώς δημιουργεί προβλήματα σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με την ανάγνωση της γραφής παλαιότερων εποχών, υπαγορεύτηκε προφανώς από τον κίνδυνο να ματαιωθεί η δημοσίευση λόγω χρόνου και δαπάνης που θα απαιτούσε η μεταγραφή και η *lege artis* έκδοση των εγγράφων. Οι δύο τόμοι, ιδίως ο πρώτος με το αρχειακό υλικό των 18ου-19ου αιώνων, περιέχουν πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα και άλλα κείμενα που ενδιαφέρουν άμεσα ή έμμεσα την έννομη τάξη και το δίκαιο. Οι επιμελητές της εκδόσεως έχουν κατατάξει το υλικό σε δέκα ομάδες. Επειδή όμως η ταξινόμηση έχει γίνει με γενικά κριτήρια, συνιστάται στους νομικούς να κάνουν χρήση του πίνακα περιεχομένων (σ. 1471-1505) με πολλή προσοχή. Για να γίνω σαφέστερος: Οι 4η και 8η ομάδες που περιλαμβάνουν, αντιστίχως, τις δωρεές και τα προικοσύμφωνα δεν δημιουργούν αμφιβολίες. Δικαιοπρακτικά έγγραφα υπάρχουν όμως και στην 5η ομάδα με τα «Οικονομικά θέματα», η δε 9η («Κοινωνική ζωή») περιέχει ακόμη και δικαστικές αποφάσεις. Για τον εντοπισμό συγκεκριμένων πράξεων, δεν κρίνω άσκοπο να επισημάνω, ότι οι επιμελητές συνέταξαν με βάση τα έγγραφα των ετών 1718-1899 πίνακα ονομάτων των αναφερόμενων προσώπων (σ. 1469-1470).